

Фрументарні закони і види соціального хліба у давніх римлян: лінгвокультурологічний аспект

О. Г. Михайлова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: mikhailova_elena@ukr.net

Paper received 19.11.20; Accepted for publication 27.11.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-241VIII72-09>

Анотація. Стаття присвячена історії фрументарних законів і еволюції поняття «соціальний хліб» у Давньому Римі. На матеріалі латинських назв зерна і борошна виявлено закономірності формування термінів на позначення соціального хліба, визначено стратегії номінації, встановлено зв'язок між рівнем розвитку хлібопекарської справи і зміною асортименту хліба, визначено роль метафори і метонімії у створенні назв пільгових видів хліба.

Ключові слова: фрументарні закони, назви хліба, метафора, метонімія, латинська мова.

На зламі тисячоліть, коли Рим республіканський мав поступитися місцем Риму імперському, стосунки між державою і громадянами найточніше передає відомий вираз з десятої сатири Ювенала: ... nam qui dabat olim imperium, fascēs, legiones, omnia, nunc se continet atque duas tantum res anxius optat, panem et circenses – ...тому що той, хто видавав накази, дарував консульство, легіони, усе, зараз схвильовано переймається бажанням двох речей, хліба й видовищ [6, 225]. Запропонована римським сатириком формула panem et circenses, з одного боку, нагадувала про законне право кожного римського громадянина на свою частку державного майна, а з іншого – затверджувала взаємовигідний обмін повноваженнями між владою і римським народом. За часів Пізньої республіки громадяни, що отримували дешевий або безкоштовний хліб від держави, почали називатися plebs frumentaria – «зерновий, або хлібний» плебс. Метонімічна транспозиція, на основі якої створена ця назва, підкреслювала залежність незаможної частини населення міста Рим від римських правителів.

У римській культурі протягом століть формувалася політична традиція заохочувати народні маси до мирної співпраці з владою роздачею дешевого хліба (лат. frumentatio) і безкоштовними розвагами, дбаючи про збереження рівноваги у суспільстві. Першим, хто надав кожному римському громадянину чоловічої статі право купувати раз на місяць 5 модіїв зерна (frumentum publicum) з державних сховищ за ціною удвічі нижчою за звичну, був народний трибун Г. Семпроній Гракх (123 р. до н. е.), молодший брат Т. Гракха. За афінським зразком, він увів у римське законодавство закон про соціальний хліб, як ми назвали б його зараз, за законом була закріплена назва lex (Sempronia) frumentaria – хлібний, або зерновий закон Семпронія. Про спротив більшості сенаторів законодавчій ініціативі Г. Гракха, а також про долю його послідовника народного трибуна Л. Апулея Сатурніна згадує у «Першій промові проти Катіліни» М.Т. Цицерон: ...interfectus est propter quasdam seditio-nis suspiciones C. Gracchus... Num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac rei publicae roena remorata est? – через незначні підозри у заворушеннях був вбитий Г. Гракх... Хліба хоч на один день затрималося (законне) покарання державою народного трибуна Л. Сатурніна і претора Г. Сервілія? [4, 17]. На думку М.Т. Цицерона,

Л. Сатурнін відновив дію «хлібного» закону Г. Гракха, за що невдовзі заплатив власним життям. У 58 р. до н.е. інший народний трибун П. Клодій Пульхр, обраний за підтримки Г.Ю. Цезаря, запропонував поширити дію хлібного закону і замінити щомісячний пільговий продаж зерна на безкоштовну роздачу зерна / хліба римським громадянам.

За часів правління Г.Ю. Цезаря (45 р. до н.е.) безкоштовна роздача хліба отримала статус особистої милості імператора, а кількість претендентів на соціальний хліб скоротилася у порівнянні з попереднім періодом удвічі (до 150 тисяч осіб) за рахунок біженців, які не були жителями міста Рим. У повоєнний період фрументация перетворюється на цільову державну підтримку різних верств населення Вічного міста і відповідно вимагає більш жорсткого контролю з боку влади. Так, за ініціативи Г.Ю. Цезаря, вперше були складені і закарбовані на бронзових дошках списки громадян, які мали право на безкоштовний хліб (incisi frumento publico – громадяни, наділені державним зерном). При цьому кількість громадян – мешканців Риму, що отримували соціальний хліб, постійно коливалася. Відомо, що за часів наступника Цезаря Октавіана Августа (63 до н.е.-17 р. н.е.) ця цифра складала 200-300 тисяч осіб. Право на отримання соціального хліба римляни мали засвідчити спеціальним документом – тесерою (tessera frumentaria) у вигляді глиняною таблички або металевого жетона, що гарантували видачу пільгового зерна або хліба [1, 1008]. Так, на початку нового століття на тесері імператора Нерви (97-98 рр.) був розміщений напис: Plebi. Urbano. Frumento constituto – Зерно (призначене) міському плебсу, згідно з постановою [9, 68]. Згодом тесеру можна було передати у спадок родичу або навіть продати. При різних імператорах до пільгових списків міського плебсу додавали римських пожежників (vigiles), представників військової поліції (cohortes urbanae) і навіть солдатів преторіанської армії та ін.

Мета нашої розвідки – дослідити способи номінації різних видів соціального хліба, залежно від історичного періоду і діючих фрументарних законів, виявити закономірності формування лексем на позначення зерна і хліба як соціальних продуктів харчування. Об'єктом дослідження є назви різних видів соціального хліба, поширені у Давньому Римі, предметом – способи номінації різних сортів соціального хліба.

Матеріалом дослідження є латинські лексеми на позначення різних видів соціального хліба, відібрані з лексикографічних джерел. Найбільшу тематичну групу лексем, семантично пов'язаних з правом отримання пільгового хліба (*frumentum publicum*) римськими громадянами, складають словосполучення з іменником *frumentum*, і *n* – зерно, зернові культури, зерновий хліб та похідні від нього [1, 442]. Визначимо основні версії походження лексеми *frumentum*: 1) віддієслівний іменник, утворений від дієслова *fruo*, *fruitus sum*, *frui* – насолоджуватись, приносити плоди; 2) іменник, споріднений з *frugimentum*, і *n*, що походить від прикметника *frugeus*, а, *um* – плідний, родючий, утвореного від *frux*, *frugis f* – плід, користь. Так, в етимологічному словнику Ісидора Севільського *frumentum* називається «fruits of the earth» – плодами землі, якими опікувалася грецька богиня врожаю Церера [5, 338]; 3) етимологічний зв'язок з іменником *frumen*, *inis n* – глотка; жертовна каша [1, 442]. Ономастологічний аналіз засвідчив, що перша і друга версії походження іменника *frumentum* базуються на метонімічній транспозиції: зерно / хліб → відчуття ситості, насолоди, що передбачає позитивну конотацію головного продукту харчування. Третя версія виникла на ґрунті метонімічної транспозиції: зерно / хліб → глотка / частина аліментарного каналу. Вживання теоніма *Ceres, eris f* замість іменника *frumentum* також є ознакою метонімії.

Крім жителів міста Рим, зерно безкоштовно отримували римські легіонери. Г.Ю. Цезар у першій книзі «Записок про Галльську війну» згадує про факт небезпечної затримки у постачанні зерна під час Галльської кампанії: *Ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret...* - Коли він (Цезарь) зрозумів, що його надто довго затримують і наближається день, коли потрібно відміряти зерно солдатам... [3, 44]. Фразеологізм *frumentum metiri* вказує на суворі правила розподілу зерна в армії та особливе його значення як основного продукту харчування римських легіонерів.

Іменник *frumentatio, onis f* – з процесуальним значенням «постачання, розподіл хліба», утворений суфіксальним способом від депонентного дієслова *frumentor, atus sum, frumentari* – заготовляти хліб, постачати продовольство [1, 442].

За допомогою суфікса *-ar(i)-* від іменника *frumentum* утворений прикметник *frumentarius, a, um* – зерновий, хлібний із значенням приналежності, який виконує функцію узгодженого означення в атрибутивних словосполученнях: *lex frumentaria* – зерновий, або хлібний закон; *plebs frumentaria* – римський плебс з правом отримання безкоштовного хліба; *tessera frumentaria* – жетон (документ) на отримання соціального хліба. Таким чином, проаналізована тематична група засвідчує особливу роль зерна як єдиного виду соціального хліба, на що вказує вживання іменника *frumentum* і його похідних у визначених термінах. Зерно та вироби з нього були основним продуктом харчування для більшості жителів Риму, які з подрібненого зерна варили кашу, а з борошна випікали коржики або хліб.

Починаючи з II ст. н.е., пільгову норму хліба почали видавати у вигляді меленого зерна, для чого вико-

ристовували державні млини. За правління імператора Авреліана (270-275 рр. н.е.) борошно замінили буханки печеного хліба. Саме в цей період раціон соціального харчування був суттєво розширений за рахунок додавання до соціального хліба оливкової олії, солі і навіть свинини.

Заміна пільгового зерна готовими борошняними виробами знаменувала появу нових назв соціального хліба. Замість іменника *frumentum* на позначення зернового хліба почали вживати іменник *panis, is m* – хліб, буханка хліба, що походить від індоєвропейського кореня **rḁst-ni*, спорідненого з грецьким дієсловом *λάομαι* і латинським дієсловом *pasco* – випасати [7, 443]. Ісидор Севільський пояснює походження іменника *panis* як універсального харчового продукту через спорідненість з грецьким займенниковим прикметником *πᾶν*: *Bread (panis) is so called because it is served with all food, or because all living creatures crave it, for 'all' in Greek πᾶν* – хліб так називається, оскільки подається до будь-якої їжі, або тому, що усі живі істоти споживають його, а «всі» грецькою мовою *πᾶν* [5, 396].

Як зараз, так і за часів дії римських фрументарних законів, поняття «соціальний хліб» об'єднувало популярні, недорогі сорти хліба, продавати які можна було за зниженою ціною або навіть роздавати безкоштовно. Так, у II-III ст. н.е. найбільш поширеними видами соціального хліба у Римі були наступні: *panis quadratus* – хліб щоденного вжитку, «нарізаний на квадрати»; *panis plebeius* – «народний» хліб; *panis rusticus* – «селянський, або висівковий» хліб; *panis militaris* – «солдатський» хліб; *panis nauticus* – «корабельний» хліб [8, 5-6]. Проаналізуємо способи і стратегії номінації видів найдешевшого соціального хліба давніх римлян. Так, усі наведені назви є атрибутивними словосполученнями з іменником *panis, is m* і узгодженим означенням, вираженим прикметником чоловічого роду. Атрибутивний компонент назви містить мотиваційну ознаку, покладену в основу стратегії номінації. Так, *panis quadratus* називає круглий буханець хліба, верхня частина якого надрізана на квадрати (*quadra, ae f*) – окремі сектори. На основі метонімічної транспозиції утворилася назва *panis quadratus* – хліб, нарізаний на шматки. Інші назви соціального хліба вказують на певні категорії споживачів, для яких призначений той чи інший вид хліба: *plebeius* – для плебсу; *rusticus* – для селян; *militaris* – для солдат; *nauticus* – для мореплавців. В основу номінації також покладено метонімічну транспозицію.

Крім основних найменувань до системи назв соціального хліба належали синонімічні назви аксіологічного характеру, наприклад, *panis plebeius* називали також *panis cibarius* – їстівний хліб; *panis rusticus* і *panis militaris* належали до категорії *panis durus et sordidus* – хліб грубий і «брудний», тобто з домішками. Метафорична назва «брудний» вказує на низьку якість дешевого хліба, оскільки його випікали з пшеничного борошна грубого помелу, інколи з додаванням ячмінного борошна і висівок. У свою чергу «солдатський» хліб мав два різновиди: *panis militaris mundus* – солдатський хліб більш дрібного помелу, який вживали під час походу і *panis militaris castrensis* – солдатський хліб «табірний», який випікали у пека-

рнях при військовому таборі. Хліб, призначений для морських подорожей, інколи називали panis vetus – «старий» хліб, отже добре підсушений. Метафорична назва вказує на те, що завдяки особливій технології виготовлення, він перетворювався на хліб тривалого зберігання.

У підсумках зазначимо, що найдавнішим видом соціального хліба у давніх римлян було зерно. Згідно з фрументарними законами, його спочатку продавали римським громадянам за пільговими цінами, а деякі категорії громадян отримували його безкоштовно. Право на отримання зерна потрібно було підтвердити спеціальним хлібним документом – тесерою. З часом римляни відмовилися від пільгового продажу зерна, оскільки держава мала можливість забезпечити гро-

мадян готовим продуктом. Цей перехід до безкоштовної роздачі хліба відбувся завдяки розвитку хлібопекарської справи, що значно розширило асортимент соціального хліба. Більшість видів пільгового хліба отримали метонімічні назви, залежно від категорії споживачів: plebeius – плебейський / народний, rusticus – селянський, militaris – військовий, nauticus – корабельний. Деякі назви хліба мають метафоричну основу і вказують на низьку якість соціального хліба (panis) durus, sordidus, vetus – (хліб) грубий, брудний, старий. У назвах солдатського хліба додатково розрізняли його місце виготовлення: panis militaris mundus / castrensis – солдатський хліб, виготовлений під час походу або в таборі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь, - М.: Русский язык, 1976. 1096 с.
2. Тельминов В.Г. Хлебный закон Гая Гракха: социальные аспекты // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы, - Новосибирск: Институт истории СО РАН, 2010. С. 12-17.
3. Цезар Г.Ю. Записки про галльську війну, книга перша, – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. 144 с.
4. Цицерон М.Т. Первая речь против Катилины. Пятая речь против Верреса, - М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1947. 103 с.
5. Isidore of Seville. The Etymologies, - Cambridge University Press, 2006. 489 p.
6. Juvenalis D.J. Saturae, - Leipzig, 1873. 345 p.
7. Michiel de Vaan. Etymological dictionary of Latin and the other Italic Languages, - Leiden-Boston, Brill: 2008. 825 p.
8. Panis Romanum. Roman bread: the History and Evolution of Bread in Rome, http://www.pompeii.com/en/Archive_1_files/PANIS%20ROMANVM.pdf
9. Tomassini J.Ph. De tesseris hospitalitatis liber singularis, - Amstelodami, 1670. 227 p.

REFERENCES

1. Dvoretzkyj I.Kh. Latin-Russian dictionary, - Moscow: Russian language, 1976. 1096 p.
2. Tel'minov V.G. Corn law of G. Gracchi: social aspects // Historical studies in Siberia: problems and perspectives, - Novosibirsk: Institute of history of Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 2010. P. 12-17.
3. Caesar G. J. Commentarii de bello Gallico, liber primus, - Kyiv: PPC "Kyiv University", 2015. 144 p.
4. Cicero M.T. Oratio prima in L. Catilinam. In C. Verrem actionis II liber V, - Moscow: Foreign literature Publishing house, 1947. 144 p.

Leges frumentariae (corn laws) and kinds of social bread in ancient Romans: linguocultural aspect

O. G. Mikhailova

The article is dedicated to the history of Corn Laws and the evolution of the meaning "social bread". Based on the material of Latin names for grain and flour, the regularities in the formation of terms designating social bread were revealed, nomination strategies were defined, liaison between the level of bakery business development and the change in bread assortment was established, the role of metaphor and metonymy in building up the names of the privileged kinds of bread was determined.

Keywords: corn laws, names of bread, metaphor, metonymy, Latin language.